

Ватанимиз тарихи ўзбек давлатчилиги тараккиёти бир текисда ўтмаганлиги, унинг ривожиди зафарли ва инкирозли даврлар бўлганидан гувоҳлик беради. Соhibкирон Амир Темур асос солган салтанат энг йирик ва кудратли давлат бўлганлиги жахонга маълум. У ўз ворисларига нафакат кудратли давлатни, шунингдек, салтанат куриш ва давлатни бошқариш конун-қоидалари баён этилган машхур тузукларни қолдирган эди. «... Фарзандларим ва авлодимдан бўлганларнинг хар бири,- деб ёзган эди у ўзининг тузукларида,- унга мувофик иш юритсин... Бу тузуклардан ўз салтанат ишларини бошқаришда қўлланма сифатида фойдалангайлар, токи мендан уларга етадиган давлат ва салтанат зарару таназзулдан омон бўлгай». Аммо унинг дастури ва васиятларига амал қилинмади. Тахт, хокимият илинжида авж олган ўзаро ва ички кураш, жангу жадаллар давлатни заифлаштириб, мамлакатни инкирозга ва парокандаликка олиб келди.

Бухоро хонлиги

XVI аср бошларида заифлашиб бораётган темурийлар салтанатига Дашти Кипчок томондан қўчманчи ўзбеклар давлати хукмдори Мухаммад Шохбахт Шайбоний хужуми бошланди. Шайбонийхон 1500-1501 йилларда Самарканд ва Бухорони, 1504 йилда Хисор вилоятини, 1504-1505 йилларда Урганчни, 1506-1507 йилларда Хуросон пойтахти Хирот ҳамда Балхни, шунингдек, Марв, Астробод ва Нишопур шаҳарларини забт этди. Тошкент, Фаргона, Сирдарё ва Хоразм ерлари Афғонистоннинг Кандахор, Заминдовур вилоятлари эгалланди ва Мухаммад Шайбонийхонга қарам бўлиб қолди.

Шайбонийхоннинг Хуросондалигидан фойдаланган козок султонлари Мовароуннахрга бир неча марта бостириб кириб, уни талон-тарож қилдилар. 1506-1509 йилларда Шайбонийхон Хуросондан қайтиб келиб, козок султонларига зарба беради ва Дашти Кипчок ичкарасига қувиб боради. Бу юришлар натижасида Сигнок, Ясси, Саврон шаҳарлари қайта қўлга қиритилади. Шундай қилиб, Мовароуннахр ва Хуросон бирлаштирилди ва Шайбонийлар сулоласи хукмронлиги қарор топди. Мухаммад

Шайбонийхон «Имом уз-замон, халифат ур-рахмон» унвонини олиб ўз кўлида дунёвий ва диний хокимиятни бирлаштирди.

Шайбонийхон жанубда Эроннинг ички вилоятларига юриш қилади. Машхад ва Тус шаҳарларини эгаллаб орқага қайтади. Эрон шоҳи Исмоил Сафавий катта кўшин билан етиб келади. Шайбонийхон Мовароуннахрдан ёрдамчи кўшинлар келишини кутмасдан жангга киришга мажбур бўлади. 1510 йилда Марв яқинида бўлган жангда Шайбонийхон кўшинлари енгилади, хоннинг ўзи ҳам халок бўлади. Тахтга Шайбонийхоннинг амакиси, Мирзо Улугбекнинг кизи Робия Султон бегимнинг ўғли Кўчкунчихон (1510-1530) чикди. Бирок шайбоний султонлар, беклар жипслашиб Исмоилшоҳга қарши қурашиш ўрнига Шайбонийхон тириклигидаёқ суюргал сифатида таксимлаб берилган вилоятлар ва ерларга эгаллик қилиш билан ўралашиб қолдилар, улар ўртасида ўзаро келишмовчилик, зиддиятлар авж олди. Бундан фойдаланган Исмоилшоҳ тез орада Хуросон ва Хоразм ўлкаларини, Шимолий Афғонистонни босиб олди. Пойтахти Самарқанд бўлган Мовароуннахрда эса шайбонийлар ҳукмронлиги сақланиб қолди.

Мовароуннахрда 100 йилгача давом этган Шайбонийлар даврида ҳам тинчлик бўлмади, қирғинборот урушлар, ўзаро ички қурашлар давом этди. 1512 йилдан бошлаб Бухоро вилояти ноиб бўлиб келган Убайдулло султон 1533 йилда Шайбонийлар давлатининг Олий ҳукмдори этиб кўтарилди. Убайдулла султон Самарқанддаги Кўчкунчихон авлодлари қаршилиги сабабли олий хокимиятни Бухорода туриб бошқаради ва Бухорони давлат пойтахти деб эълон қилади. Шайбоний Убайдуллахон (1533-1539) даврида Бухоронинг мавқеи ҳам сиёсий, ҳам иқтисодий жihatдан қучайди. Аммо тарқоклик давом этарди, Мовароуннахр XVI аср ўрталарида ҳам мустақил хокимликлардан иборат эди. Бухорода Абдулазизхон, Самарқандда Абдулатифхон ҳукмдор эдилар.

Тарқокликка барҳам бериш, мамлакатни бирлаштириш долзарб бўлиб турган бир пайтда Абдулла султон майдонга чикди, уни катта мавқега эга бўлган жуйбар шайхлари қўллаб-қувватлади. Абдуллахон Бухоро тахтини эгаллайди. Абдуллахон (1557-1561 йилларда амакиси Пирмухаммад, 1561-1583 йилларда отаси Искандархон олий ҳукмдор деб эълон қилинган бўлсада, амалда ҳукмдор Абдуллахон эди). 1557 йилда Бухорони давлат пойтахти, мамлакатнинг сиёсий-маъмурий марказига айлантиради. Шу боисдан давлатнинг ўзи ҳам Бухоро хонлиги деб аталадиган бўлди.

Абдуллахон сиёсий узок йиллар уруш олиб бориб, 1573 йилда Фарғонани, 1574 йилда Шаҳрисабз, Қарши, Хисор вилоятларини, 1578 йилда Самарқандни, 1582 йилда Тошкент, Шохруҳия, Охангарон ва Сайрамни, 1583 йилда Балхни, 1584 йилда Бадахшонни, 1588 йилда Хиротни, 1595 йилда Хоразмни забт этиб, мамлакатни бирлаштириш ишини уддалади, Бухоро хонлигини қучли ва марказлашган давлатга айлантирди. Бирок ички НИЗО, адоватни бартараф этолмади. Ганимлар Абдуллахонга қарши унинг ўғли Абдулмуминни қайрайди, Абдуллахон билан унинг ўғли Абдулмумин ўртасида тахт масаласида келишмовчиликдан фойдаланган қозоқ хонларидан Таваққалхон Тошкент вилояти ерларига бостириб қиради. Унга қарши сафарга отланган Абдуллахон Самарқандга етганда вафот этади. Абдуллахон ўрнига тахтга кўтарилган Абдулмумин 6 ойча ҳукмдор бўлди, у отасининг амирларидан бири-Абдулвосеъ томонидан отиб ўлдирилди. Тахтга чиккан сўнги Шайбоний Пирмухаммад ҳам 1601 йилда Самарқандда Боки Мухаммад билан бўлган жангда халок бўлди. Шайбонийлар сулоласи барҳам топди.

Шайбонилар Сулоласи (1500-1601)

Мухаммад Шайбонихон -1500-1510
Кўчкунчихон -1510-1530
Абу Саидхон -1531-1533
Убайдуллахон -1533-1539
Абдуллахон I -1539-1540
Абдулазизхон (Бухорода) -1540-1550
Абдулатифхон (Самаркандда) -1540-1551
Наврўз Ахмадхон (Барокхон) -1551-1556
Пирмухаммадхон I -1557-1561
Искандархон -1561-1583
Абдуллахон II -1583-1598
Абдулмўминхон -1598-1599 (6 ой)
Пирмухаммадхон II -1599-1601

1601 йилдан эътиборан Бухоро хонлигида ҳокимият аштархонийлар (Жонийлар) сулоласи кўлига ўтади. 150 йилча (1601-1753) ҳукмронлик қилган Аштархонийлар сулоласи даврида Бухоро хонлигида тинчлик, осойишталик бўлмади. Хонлик вилоятларида ҳукмронлик қилувчи амирлар ва бекларнинг ўзбошимчилиги, марказий ҳокимият амалдорлари ўртасидаги ўзаро келишмовчилик, ур-йикит мамлакат тинқасини қуритиб борарди. Буни Аштархонийлар сулоласидан Бухоро тахтига кўтарилган ўнта хондан иккитасининг тахтдан ағдарилгани, тўрттасининг тахт устида ўлдирилгани ҳам яққол кўрсатади.

Аштархонийлар сулоласи (1601-1752)

Боки Мухаммад
Вали Мухаммад
Имомкулихон
Нодир Мухаммадхон
Абдулазизхон
Субхонкулихон
Убайдуллахон
Абулфайзхон
Абдулмўмин (сохтагон)
Убайдулла султон (сохтагон)

Бухоро амирлиги

Бухоро давлатининг заифлашиб қолганлигидан фойдаланган Эрон шоҳи Нодиршоҳ XVII асрнинг 30-40-йилларида Бухоро хонлигига юриш қилади. Нодиршоҳ Бухоро хонлигида қатта маъкега эга бўлган мангит уругидан чиққан оталик Мухаммад Ҳакимбий билан шартнома тузади ва у Бухоро хонлигининг олий ҳукмдори деб тан олинади. Абулфайзхон амалда ҳокимиятдан четлатиб қўйилади, Ҳакимбий Бухоронинг тўла вақолатли ҳокими этиб тайшшанади. 1743 йилда Ҳакимбий, унинг ўғли Мухаммад Раҳим Нодиршоҳ хизматида қиради. Нодиршоҳ 1747 йилда вафот этгач, Мухаммад Раҳим ҳокимиятни ўз қўлига олишга қиришади.

Бухоро хонлигида қатга нуфузга эга бўлган мангит қабиласининг вақили Мухаммад

Рахим 1747 йилда Абулфайзхонни, сўнгра расман хон деб (сохта хон) эълон қилинган унинг ўғиллари Абдулмўмин ва Убайдулло султонларни ўлдириб, ҳокимиятни ўз қўлига олади. Мухаммад Рахим 1756 йилда тахтга ўтириб, ўзини Бухоро амири деб эълон қилади ва ҳокимиятни мустақил идора қилади, Мангитлар сулоласига асос солади. Шундан эътиборан Бухоро хонлиги Бухоро амирлиги деб атала бошланди. Амирликда ҳокимият 1920 йилгача Мангитлар сулоласи қўлида бўлди.

Мухаммад Рахим ҳукмронлигини беклик-вилоятлардаги бошқа қавмлардан бўлган ҳокимлар тан олмадилар. Амир мангитларга таяниб ҳокимиятни марказлаштиришга интилди. Барча қабилаларнинг ҳукмдорларини Бухорога йигиб, улардан марказий ҳокимиятга бўйсуннишни талаб қилди, акс холда қаттиқ жазоланиши ҳақида огоҳлантирди. Вилоятлардаги қўпгина ҳокимлар, бебош амалдорлар ҳокимиятдан четлаштирилиб, ер-мулки тортаб олиниб бошқа жойларга қўчирилди. Улар ўрнига амир қабилаларидан тайинланди. Мухаммад Рахим Бухоро минораси ёнидаги ўз қароргоҳини махсус қурдирган Арққа қўчирди. Ўзбошимча бекларни Арққа чақириб қаттиқ жазолади. Тарқоқликни бартараф этиш мақсадида қўпгина бекликларга - Самарқанд, Жиззах, Ўратепа, Хисор, Бойсун, Шахрисабзга қарши қонли урушлар қилди, қўпгина вилоятлар вайрон бўлди. Мухаммад Рахим Нуротада истикомат қилувчи бургут қабиласи қўзғолонини бостириб, уларнинг ҳарбий истехкомларини бузиб ташлаб, ўзларини Бухоро туманига қўчирди. Миёнкалъа қипчоқларига ҳужум қилиб, истехкомларини бузиб ташлайди, йўлбошчиларини қатл этиб, қолганларини қўчириб юборади.

Мухаммад Рахим вафотидан кейин ўзаро урушлар янада қучайди. Вилоят ҳукмдорлари мангитларнинг марказий ҳокимиятига қарши қўзғолонлар қўтарди.

Кенағас, юз, баҳрин, бургут, сарой қабилаларининг қўзғолонлари, ҳокимиятга ўтирган Дониёлбийнинг уларни бостириш учун қилган урушлари минглаб одамларнинг ёстигини қуритди. Дониёлбий қўшинлар харажати учун қўшимча солиқлар жорий этиб аҳоли норозилигини оширди. Бухоро ҳунармандлари ва тижорат аҳди 1784 йилда қўзғолон қўтарди. Қўзғолонни бостириш жараёнида минглаб одамлар қурбон бўлди.

Амир Маъсум («беғуноҳ амир») деб ном олган Шохмурод (1785-1800 йиллар) тарқоқликка қарши қурашни давом эттирди. Амир Шохмурод бошқарув тартибини ўзгартириш, амалдорлар тарқибини янгилаш чораларини қўрди. Амир икки йирик давлат арбоби - Давлат қушбеги билан Низомиддин қозикалонни сарой, қўшин ва бошқа соҳадаги амалдорлар ҳузурида ўз қўли билан ўлдирди. Солиқларни тартибга солиди. Бухоро аҳолисига тархан ёрлигини топширди. Унга биноан аҳоли савдо даромадидан бож тўлашдан, ҳунармандлар пул йиғимидан, мажбурий меҳнат ва солиқлардан озод этилди. Шунингдек, хирож, никоҳ пули, тарози ҳақи ва бошқа йиғимлар миқдори қайтариб берилди. Шохмурод даврида Бухоро амирлиги нисбатан мустақамланган бўлсада, ўзаро урушлар тўхтамади. Қарбий чегараларда эса Хива хони қўшинлари ҳужумга ўтар, экинзор ва боғлар пайхон қилинар, қишлоқлар вайрон бўлар, одамлар ва чорва моллар қайтариб кетилар эди.

Хива хонлиги

Хоразм XV аср охири - XVI аср бошида теурий Султон Хусайн Бойқаро бопшиқ давлагнинг бир қисми эди. 1505 йилда Мухаммад Шайбонийхон қўшинлари Хоразмни эгаллади ва қўнгирот уругидан Қепакбий Хоразмга ҳоким этиб тайинланади. Эрон шоҳи Исмоил билан жангда Мухаммад Шайбонийхон ҳалок бўлгандан кейин Хоразм

Исмоилшоҳ томонидан забт этилади. Исмоилшоҳ Хоразмни ўз давлати тасарруфига киритгач, Вазир, Урганч ва Хива шаҳарларини бошқариш учун 3 та доруга (хоким) тайинланади.

Хоразмда Исмоилшоҳ хукмронлиги узокка бормади. Хоразмда Исмоилшоҳ хукмронлигига қарши ҳаракат бошланди. Бу ҳаракатга Вазир шаҳри қозиси Умар қори ва Сайид Хисамиддин етакчилик қилди. Улар Шайбон авлодидан бўлган Берка султоннинг ўгли Элбарсхонга мурожаат қилиб, хон бўлишни таклиф қилдилар. Элбарсхон 1511 йилда қўшин билан келиб Вазир, Урганч, Хива, Хазораспни Исмоилшоҳ қўшинларидан тозалади, Хоразмда Элбарсхон ҳокимияти ўрнатилди. Шундай қилиб, 1511 йилда мустақил Хива хонлиги ташкил топди, Элбарсхон унинг биринчи хони бўлди. Хивада шайбонийлар сулоласи хукмронлиги 1770 йилгача давом этди. Хива хонлиги пойтахти Урганч эди. XVI аср охири - XVII аср бошларида Амударё ўзанининг ўзгариши муносабати билан Урганчнинг мавқеи пасайди, аҳолиси қулайроқ жойга қўчиб бориб жойлашади ва бу ерда Янги Урганч шаҳри пайдо бўлади. Бу орада Хива шаҳрининг мавқеи қўтарилди. 1556 йилда Аванешхон Хивани давлат пойтахти деб эълон қилади, бироқ у ўз хукмронлигини фақат Хивадагина ўткази олар эди. Араб Муҳаммадхон (1602-1623) даврида Хиванинг мавқеи қучайиб, хонликнинг расмий пойтахтига айланди. Хива хонлиги тасарруфига Амударё қуйи оқимидаги воҳалар, Мангишлок, Дахистон (Машҳад) ва Ўзбой атрофидаги қўчманчи туркман ҳудудлари кирарди. Бироқ, хонликда тинчлик бўлмади. Узок йиллар давомида хонлик тепасида турган ўзбек қабилалари билан туркман қабилалари ўртасида, шунингдек, шахзодалар ўртасида тинимсиз урушлар бўлиб турди. Хива ва Бухоро хукмдорлари ўртасида Мурғоб дарёси бўйлари учун, Марв учун қирғинборот урушлар бўлиб турар, бу ҳудудлар қўлдан-қўлга ўтарди. Хонликка шимолдан қалмоқлар, қозоқлар, Урал қозақлари тез-тез ҳужум қилиб фалокатлар қелтирарди. XVII аср ўрталарида Эрон шоҳи Нодиршоҳ, унинг ўгли Насрулло Хива хонлигини босиб олиб, ўз бошқарувини ўрнатди, туркман қабилаларини Хоразмдан Хуросонга қўчирди. Бироқ Хива хонлигида тинчлик бўлмади. Эрон хукмдорларига қарши тез-тез галаёнлар бўлар, аҳоли боши оққан томонга кетарди. Шундай вазиятда хонликдаги ўзбек қабилаларидан Қўнғирот уругининг боқшиги Муҳаммад Амин инок 1770 йилда ҳокимиятни қўлга олди ва Хива хонлигида янги сулола - Қўнғирот сулоласига асос қўйди (бу сулола 1920 йилгача хукм сурди).. Муҳаммад Амин Инок туркманлар қўзғолонини бостирди, Бухоро хукмдорининг ҳужумини даф этди ва Хива хонлигидаги вилоят ҳокимларини марказий ҳокимиятга бўйсундирди.

Қўқон хонлиги

Бухоро хонлигидаги ички қурашлар, марказий ҳокимиятнинг заифлашуви сабабли, у XVII аср бошларида иккига бўлиниб кетди. Аштархонийлар хукмронлигининг заифлашуви оқибатида Фарғона водийсига унинг шимолида ташкил топган Жунгарлар давлати тез-тез бостириб қирадиган, талон-тарож қиладиган бўлиб қолди. Бундай вазият Фарғонадаги ички қурашнинг бирлашувига, мустақил давлат тузишга интилишини қучайтирди. Фарғона водийсининг ҳудудий яхлитлиги ва иқтисодий имкониятлари, унинг Бухоро хонлигидан ажралиб чиқишга қулай омил бўлиб хизмат қилди.

Чуст яқинидаги Чодак қишлоғида яшовчи хўжалар жамоаси (дин пешволари)нинг мавқеи XVIII аср бошларидаёқ Фарғонада анча қучайиб, 1709 йилда ўз ер-мулкларини мустақил деб эълон қилади ва водийда ҳокимиятни қўлга олишга интиладилар. Бироқ уларнинг ҳокимияти бошқа қабилалар томонидан тан олинмади. Бир гуруҳ харбий зодагонлар

Риштонда кўзголон кўтариб, Фаргона хоками Хўжа Аширкулни ўлдирадилар. 1710 йилда Кўкон атрофида яшаб турган ўзбек кабилаларидан бири - минглар ўз етакчиси Шохрухбийни хокимият тепасига кўтардилар. Шу тарика, Кўкон хонлиги ташкил топди, ўзаро ички курашлар боткогига ботиб колган Бухоро хони Убайдуллахон ўзига карашлли худуднинг ажралиб чикиб, алохида давлат тузишига каршилиқ кўрсатолмади. Кўкон хонлигида минг кабиласи сулоалари 1876 йилгача хукмронлик килди. Кўкон шаҳри четида жойлашган Тепакўргон Кўкон хони Шохрухбийнинг кароргохига айлантирилди. Тепакўргонда мустахам калъа, бозор ва ахоли яшайдиган махаллалар курилди.

Кўкон хонлари Фаргона водийсини, Хўжанд, Ўратепани бирлаштиргач, Кўкон хонлигининг мустакиллиги XVIII аср ўрталарида Бухоро давлати томонидан тан олинди. XVIII аср охирларида Кўкон хонлари Тошкентни бўйсундиришга киришдилар. 1784 йилда Шайхонтохур дахаси собик хокимининг ўгли Юнусхўжа Тошкентни Бухоро тобелигидан чиқариб, мустакил сиёсат юритарди. Тошкент беклиги ўзига хос бошқарув тизимига эга эди. Юнусхўжанинг тўрт маслахатчиси бўлган. Тошкент шаҳар назорати ва солиқ йигиш Бошхўжанинг кўлида бўлиб, савдо-сотикни кози ва девонбеги назорат килишган. Шариат конун-қоидалари, нарх-наво, ўлчовлар устидан Раис лавозимидаги амалдор назорат кижан. Юнусхўжа XVIII аср охирларида козок султонлари хужумларини бартараф этиб, Сайрам, Чимкент, Туркистон, Курама, Корабулок шаҳарларини Тошкентга бўйсундирган эди. Тошкент беклиги мавкеининг ошиб бориши Кўкон хонларига ёкмади. 1799 йилда Кўкон хукмдори Норбўтабий Тошкента юриш килди, аммо Чирчик бўйидаги жангда маглубиятга учради.

1805 йилда Кўкон хукмдори Олимбек хон унвонини қабул килади ва шу пайтдан эътиборан Фарғонада ташкил топган давлат расман Кўкон хонлиги деб атала бошланди. Юнусхўжа вафотидан кейин Кўкон хони Олимхон кўшинлари юриш килиб, 1809 йилда Тошкентни ва унга карашли Чимкент, Сайрам ва бошқа худудларни Кўкон хонлигига бўйсундиради. Кўкон хонлиги худудий жихатдан йирик давлатга айланди. Шундай килиб, асрлар давомида ягона худудда, ягона иктисодий ва маданий маконда яшаб келган халқ, мамлакат уч қисмга бўлиниб кетди. Учта давлат - Бухоро амирлиги, Хива ва Кўкон хонликлари вужудга келди.